बालबालिकाविरुद्ध हिंसा वा दुर्व्यवहार
भएमा तथा मनोसामाजिक समस्या
देखापरेमा परामर्श र सहयोगका
लागि सम्पर्क गर्नुहोस्

सिविस हेल्पलाइन

१६६०-०१-१००००

बाल हेल्पलाइन

१०९८ र १०४

माथिका कुनै पनि नम्बरमा फोन
गर्दा पैसा तिर्नुपर्दैन ।

थप जानकारीको लागि
नेपाल सरकार
महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय
केन्द्रीय बाल कल्याण समिति
हरिहरभवन, ललितपुर, फोनः ०१ ५०१००४६

with financial support from Ministry of foreign Affairs Finland through Interpedia.

बाल संरक्षण हाते पुस्तिका

(बाल संरक्षण समितिका लागि सहयोगी पुस्तिका)

नेपाल सरकार
महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय
केन्द्रीय बाल कल्याण समिति

CWISH
सिविस नेपाल

बाल संरक्षण हाते पुस्तिका

(बाल संरक्षण समितिका लागि सहयोगी पुस्तिका)

नेपाल सरकार
महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय
केन्द्रीय बाल कल्याण समिति
हरिहरभवन, ललितपुर
फोन: ०१ ५०१००४६

समाज सेवा तथा मानव अधिकारमा
महिला र बालबालिका
(सिविस)

बाल संरक्षण हाते पुस्तिका

(बाल संरक्षण समितिका लागि सहयोगी पुस्तिका)

सल्लाहकार

धर्मराज श्रेष्ठ
मिलन धरेल
शान्ति अधिकारी
विमला ज्ञवाली

लेखन तथा सम्पादन

नमुना भुसाल
निता गुरुङ्
युवराज घिमिरे
ध्रुव लामिछाने
प्रेम घिमिरे

२०६६

प्रकाशक

नेपाल सरकार
महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय
केन्द्रीय बाल कल्याण समिति

समाज सेवा तथा मानव अधिकारमा
महिला र बालबालिका
(सिविस)

नेपाल सरकार

महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय

केन्द्रीय बाल कल्याण समिति

Central Child Welfare Board

प्राक्कथन

नेपालो झन्डै आधा जनसङ्ख्याको हिस्सा बालबालिकाहरूको रहेको छ । नेपाल सरकारको बालबालिकाहरूको हक अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि लगायत विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरु, त्यसका ईच्छाधिन आलेखहरू, घोषणा पत्र तथा कार्य योजनाहरूमा आफ्नो प्रतिबद्धता जनाएको छ । यी सन्धि महासन्धिहरूको व्यावहारिक कार्यान्वयनका लागि विभिन्न राष्ट्रिय, क्षेत्रीय एवं स्थानीय स्तरका कार्यक्रमहरू, ऐन नियमहरू निर्माण भई कार्यान्वयनमा आएका छन् ।

बालबालिकाको संरक्षणको सवाललाई स्थानीय तहमा व्यावहारिक रूपान्तरमा नगरिंदासम्म, बालबालिकाको हक अधिकार र स्वतन्त्रता कुण्ठित रहन सक्छ । स समस्यालाई सम्बोधन गर्न स्थानीय समुदायको अग्रसरतामा सञ्चालन हुने अभियानहरू नै बढी व्यावहारिक, प्रभावकारी, परिवर्तनकामी र दिगो रहन सक्दछन् । स्थानीय तहमा गठन भएका बाल संरक्षण समिति तथा बाल मैत्री स्थानीय शासन समितिहरू र थुप्रै संघसंस्थाहरू यस्ता अभियानमा नेतृत्वकारी निकायहरू हुन् । यद्यपि ती विभिन्न संघसंस्थाहरूको गतिविधि, कार्यक्रम तथा कार्य योजनाहरूमा रहेका अस्पष्टता, दोहोरोपन, समन्वय र सहकार्यको कमी तथा निरन्तरता र दिगोपनमा देखिएका चुनौतीहरूले उनीहरूको भूमिकालाई पूर्णतया मुखरित हुनबाट रोकेको अवस्था विद्यमान छ ।

यस सन्दर्भमा नेपालमा बाल अधिकारको क्षेत्रमा बाल संरक्षणमा पनि एक महत्वपूर्ण चुनौती देखिएको छ । नेपालमा बाल संरक्षणका विभिन्न सवालहरू, जस्तै बाल श्रम, बालबालिकाको बेचविखन, बाल यौन दुर्व्यवहार बालबालिका विरूद्ध हुने भेदभाव इत्यादि रहेका छन् । लाखौं अनाथ तथा परित्यक्त बालबालिकाहरू, २१ लाखको सङ्ख्यामा रहेका श्रमिक बालबालिकाहरू, वार्षिक हजारौंको सङ्ख्यामा बेचबिखनमा परको बालबालिकाहरू, शसस्त्र द्वन्द्व तथा आपराधिक गतिविधिबाट प्रभावित लाखौं बालबालिकाहरू, घर परिवार तथा समाज एवं विद्यालयमा नै भेदभाव, दुर्व्यवहार, हिंसा तथा बाल विवाहका सिकार भइरहेका लाखौं बालवालिकाहरू यस समस्याका पिडित हुन् । त्यसैले केन्द्रीय बाल कल्याण समिति तथा बाल संरक्षणको क्षेत्रमा क्रियाशील विभिन्न संघसंस्थाहरूको संयुक्त पहलमा स्थानीय तहका बाल संरक्षण अभियानहरूलाई प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन गर्न सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले बाल संरक्षण समितिका सदस्यहरू तथा कार्यकर्ताहरूलाई उपयुक्त हुने गरी यो सहयोग पुस्तिका तयार पारिएको हो ।

केन्द्रीय बाल कल्याण समिति तथा सहयात्री संस्थाहरूले यसको व्यापक र व्यावहारिक प्रयोगसँगै अनुसन्धान तथा अनुभवबाट आएका सुझाव एवं प्रतिक्रियाहरूको अपेक्षा राखेका छन् ।

धर्मराज श्रेष्ठ
कार्यकारी निर्देशक

समाज सेवा तथा मानव अधिकारमा महिला र बालबालिका
Children and Women In Social Service & Human Rights (CWISH)
सिविस
P.O.Box: 21433, Buddhanagar, Kathmandu, Nepal Tel: +977-1-4784545, 4781386, 4780466
Fax: 977-4781386, E-mail: info@cwish,org.np, Website: www.cwish.org.np

Regd. No: 324-051-52
SWC No: 2314

मन्तव्य

विभिन्न किसिमका जोखिमतानमा रहेका बालबालिकाहरूलाई शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक, सामाजिक, नैतिक तथा बौद्धिक विकासमा नकारात्मक असरपार्ने किसिमका गतिविधिहरूबाट जोगाउनु नै बाल संरक्षण हो । बालबालिकाहरू विश्वभर नै विभिन्न किसिमका जोखिमतामा बाँचिरहेका छन् । लाखौं बालबालिकाहरू अहिले पनि विभिन्न किसिमका हिंसा, दुर्व्यवहार, शोषण, भय एवं भेदभावको सिकार भइरहेका छन् । नेपालमा पनि बालबालिकाहरू धेरै किसिमका खतरा तथा संरक्षणको अभावबाट जन्मिएका समस्याहरूबाट प्रभावित एवं पीडित छन् । विभिन्न समस्याबाट पीडित बालबालिकाहरूको संरक्षणका लागि सरोकारवाला निकायहरूले ठोस योजना तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु जरूरी रहेको छ ।

स्थानीय तहमा बाल संरक्षणका समस्याहरूलाई उठान गर्न, पैरवी गर्न तथा पीडित एवं प्रभावित बालबालिकाहरूलाई आवश्यक सेवाहरू उपलब्ध गराउन, बाल संरक्षण समितिहरूले आफ्ना कार्यक्रमहरू सञ्चलन गर्दा के के विषयमा कस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने भन्ने बारेमा जानकारी गराउन, बाल संरक्षण समितिका कार्यक्रमहरूलाई विषय केन्द्रित एवं प्रभावकारी बनाउन, क्रियाशीलतामा बृद्धि गर्न र यसका लागि सदस्य एवं कार्यकर्ताहरूलाई बाल संरक्षणका सवालहरू, विभिन्न कार्यक्रमहरू तथा स्रोत परिचालनका उपायहरूको बारेमा व्यावहारिक जानकारी उपलब्ध गराउन अपरिहार्य भएको छ ।

नेपाल सरकार महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, केन्द्रीय बाल कल्याण समिति र समाज सेवा तथा मानव अधिकारमा महिला र बालबालिका (सिविस) को सहकार्यमा प्रकाशन गरिएको यस बाल संरक्षण हाते पुस्तिका (बाल संरक्षण समितिका लागि सहयोगी पुस्तिका) ले बाल संरक्षणको क्षेत्रमा कार्यरत व्यक्ति तथा निकायहरूका लागि सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरेकी छु ।

विमला ज्ञवाली
अध्यक्ष

पुस्तिकाका बारेमा सङ्क्षिप्त जानकारी

१. यो पुस्तिका के को बारेमा हो ?

बाल संरक्षण समितिहरूले आफ्ना कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दा के के विषयमा कस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सकिन्छ र कसरी स्रोत परिचालन गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा यो पुस्तिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

२. यो पुस्तिकाको आवश्यकता किन पऱ्यो ?

स्थानीय तहमा बाल संरक्षणका समस्याहरुलाई उठान गर्न, पैरवी गर्न तथा पीडित एवं प्रभावित बालबालिकाहरुलाई आवश्यक सेवाहरू उपलब्ध गराउन स्थानीय बाल संरक्षण समितिहलाई थप जानकारी एवं सीप प्रदान गर्न यो पुस्तिका तयार पारिएको हो ।

३. यो पुस्तिकाको उद्देश्य के हो ?

यो पुस्तिकाले बाल संरक्षण समितिका कार्यक्रमहरुलाई विषय केन्द्रित एवं प्रभावकारी बनाउने, क्रियाशीलतामा वृद्धि गर्ने र यसका लागि सदस्य एवं कार्यकर्ताहरुलाई बाल संरक्षणका सवालहरू, विभिन्न कार्यक्रमहरू तथा स्रोत परिचालनका उपायहरुको बारेमा व्यावहारिक जानकारी उपलब्ध गराउने उद्देश्य लिएको छ ।

४. यो पुस्तिका कसका लागि तयार पारिएको हो ?

यो पुस्तिका स्थानीय बाल संरक्षण समिति तथा बाल मैत्री शासन समितिका सदस्यहरूका लागि तयार पारिएको हो । तर स्थानीय निकायका पदाधिकारीहरू, बाल संरक्षण अभियानमा संलग्न व्यक्ति तथा संस्थाहरूले पनि यस पुस्तिकाको प्रयोग गर्न सक्छन् ।

५. यो पुस्तिका कसरी कुन समयमा प्रयोग गर्ने हो ?

यो पुस्तिकाको बढी प्रभावकारी प्रयोग स्थानीय बाल संरक्षण समितिहरुको क्षमता विकास प्रशिक्षणको समयमा तथा स्थानीय बाल संरक्षण

समितिहरूले योजना निर्माण, कार्यान्वयन तथा समीक्षाको समयमा सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा हुन्छ ।

६. के यो पुस्तिकाभन्दा बाहिरका कुराहरू गर्न सकिंदैन ?

यो पुस्तिका केवल सन्दर्भ सामग्री मात्र हो । यसमा लेखिएकाभन्दा बाहिरका कार्यक्रमहरू तथा अभियानहरू पनि सञ्चालन गर्न सकिन्छ । तर त्यस्ता कार्यक्रमहरू र अभियानहरू सञ्चालन गर्दा बाल संरक्षण तथा बाल अधिकारका मुलभूत मान्यताहरूमा नकारात्मक असर पर्ने गरी भने गर्नु हुँदैन ।

७. यो पुस्तिका के होइन ?

यो पुस्तिका नेपालको राष्ट्रिय कानुन वा अन्तर्राष्ट्रिय तहको नीति, नियम वा कानुन होइन । यसले कानुनी हैसियत राख्दैन । यो केवल सहयोगि पुस्तिका मात्र हो ।

८. यो पुस्तिका कसले तयार गरेको हो ?

यो पुस्तिका केन्द्रीय बाल कल्याण समितिले तयार पारेको हो । यसका लागि केन्द्रीय बाल कल्याण समितिका नमुना भुसाल र निता गुरुङ् तथा सिविसका युवराज घिमिरे, ध्रुब लामिछाने र प्रेम घिमिरेले जानकारी सङ्कलन तथा लेखन गर्नुभएको हो भने बाल अधिकारका क्षेत्रमा क्रियाशील धेरै जनाले यसका लागि सुझाव सल्लाह दिनुभएको छ ।

९. यो पुस्तिकाको बारेमा सुझाव सल्लाह कसरी दिने ?

यस पुस्तिकाका बारेमा कुनै पनि सुझाव वा प्रतिक्रिया नजिकको जिल्ला बाल कल्याण समिति, केन्द्रीय बाल कल्याण समीति वा यस पुस्तकको प्रकाशनमा संलग्न हुनुभएका साझेदार संस्थाहरूका कार्यालयमा हुलाक मार्फत् वा इमेलबाट पठाउन सकिन्छ ।

विषय सूची

पहिलो एकाइ : बालबालिका, बाल अधिकार र बाल संरक्षण	१
१.१ बालबालिका भनेका को हुन् ?	१
१.२ बाल अधिकार भनेको के हो ?	१
१.३ बाल संरक्षण भनेको के हो ?	२
दोस्रो इकाइ : बाल संरक्षणका समस्या तथा परिणाम र असरहरुः	४
२.१ बाल संरक्षणका समस्याहरु	४
२.२ परिणाम तथा असरहरु	८
तेस्रो इकाइ : बाल संरक्षण : नीति, नियम तथा कार्यक्रमहरु	१०
३.१ नेपालमा लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय महासन्धि एवं कानूनहरु	१०
३.२ राष्ट्रिय तथा कार्यक्रमहरु	१२
३.३ नीति तथा कार्यक्रमहरु	१४
३.४ संरचना तथा निकायहरु	१६
चौथो एकाइ : बाल संरक्षण समिति र कार्यक्रमहरु	१७
४.१ बाल संरक्षण समिति के हो ?	१७
४.२ बाल संरक्षण समिति कहाँ कहाँ स्थापना हुन सक्दछ ?	१७
४.३ बाल संरक्षण समितिले गर्ने कार्यहरु	१७
पाँचौ एकाइ : बाल संरक्षण : स्रोत परिचालन तथा सिफारिस प्रणाली	२१
छैटौं एकाइ : बाल संरक्षणमा बालवालिकाको सहभागिताः	२३
सातौं एकाइ : बाल संरक्षण : कार्यक्रम तथा सेवाहरुको मूल्याङ्कन र समीक्षा	२५

पहिलो एकाइ

बालबालिका, बाल अधिकार र बाल संरक्षण

१.१ बालबालिका भनेका को हुन ?

विश्वव्यापी मान्यता अनुरूप १८ वर्षभन्दा कम उमेरका सबै व्यक्तिहरू बालबालिका हुन् । शरीरको बनावट (अग्लो होचो, सपाङ्गता वा अपाङ्गता, बलियो वा कमजोर), व्यावहारिक जिम्मेवारी तथा वर्तमान आर्थिक सामाजिक परिवेश वा कुनै विशेष जातजाति तथा सम्प्रदायमा रहँदैमा बालबालिकाको परिभाषा फरक हुँदैन ।

> बाल अधिकार महासन्धिको धारा १ ले १८ वर्षभन्दा कम उमेरका व्यक्तिलाई बालबालिका परिभाषित गरेको छ । नेपालमा कानुनतः १६ वर्ष भएपछि बालिग मानिन्छ तर विभिन्न कानुनी प्रयोजनका लागि बालबालिकालाई विभिन्न उमेर समूहमा परिभाषित गरिएको छ ।

१.२ बाल अधिकार भनेको के हो ?

बालबालिकाले एक समृद्ध मानव जीवन जिउनका लागि आवश्यक पर्ने आधारभूत आवश्यकताहरू नै बाल अधिकार हुन् । बालबालिकाका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, खेलकुद तथा मनोरञ्जन, माया स्नेह, आफ्ना विचार तथा भावनाको अभिव्यक्ति, आफ्नो संस्कृति तथा धर्म मान्ने एवं कुनै पनि किसिमका जोखिमहरुबाट सुरक्षा पाउने तथा कुनै पनि किसिमका हिंसा, दुर्व्यवहार, भेदभाव एवं शोषण भएका अवस्थामा न्याय र संरक्षणका व्यवस्थाहरू बालबालिकाका मौलिक अधिकारहरू हुन् । यी सुविधा वा दया होइनन् ।

बाल अधिकारका व्यवस्थाहरुलाई सहजतापूर्वक बुझ्न तथा कार्यान्वयनमा ल्याउनका लागि चार विभिन्न क्षेत्रमा हेरिने गरेको छ । बालबालिकालाई सुरक्षित जन्म, स्वस्थ दिगो जीवनका लागि खोप, स्वास्थ्य उपचार, मातृशिशु स्याहारजस्ता कुराहरुलाई बाच्न पाउने अधिकारका रूपमा उल्लेख गरिएको छ । बालबालिकाहरूले बिना भेदभाव शिक्षा, मनोरञ्जन, खेलकुद, तालिम एवं प्रशिक्षणजस्ता शारिरिक एवं बौद्धिक विकासका अवसरहरूमा सहभागी

हुन पाउने विषयहरुलाई विकासको अधिकार अन्तर्गत हेरिने गरिएको छ । त्यसै गरी बालबालिकाले आफ्ना वा आफुसँग सम्बन्धित विषयहरूमा आफ्ना अनुभव, सुझाव एवं विचारहरू व्यक्त गर्न पाउने, आफ्ना परिवेश अनुसारका विभिन्न सांस्कृतिक, धार्मिक एवं सामाजिक र शैक्षिक क्रियाकलापहरूमा सहभागिता जनाउन पाउने विषयलाई सहभागिताको अधिकार अन्तर्गत राखिने गरेको छ । बालबालिकाहरुलाई विभिन्न समयमा आउन सक्ने जोखिमहरुबाट बच्नका लागि प्रयाप्त सावधानी तथा पूर्व तयारी तथा व्यवस्थाहरू र कुनै पनि अवस्थामा हिंसा, शोषण, दुर्व्यवहार एवं भेदभावबाट कानुनी, पारिवारिक तथा सामाजिक संरक्षण र न्याय पाउने विषयहरू संरक्षणको अधिकार अन्तर्गत सम्बोधन गर्ने गरिएका छन् ।

१.३ बाल संरक्षण भनेको के हो ?

बाल संरक्षण भन्नाले बालबालिकालाई शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक, सामाजिक, नैतिक तथा बौद्धिक विकासमा नकारात्मक असर पार्ने किसिमका गतिविधिहरुबाट जोगाउनु भन्ने बुझिन्छ । सामान्य अर्थमा कुनै पनि किसिमका खतराहरुबाट बालबालिकालाई सुरक्षित बनाउनु नै बाल संरक्षण हो । यस अन्तर्गत मुख्यतया निम्न जिम्मेवारीहरू पर्दछन् :

- कुनै पनि स्थान, परिवेश, प्रक्रिया वा कार्यक्रमहरू बालबालिकाको सुरक्षाको दृष्टिकोणले उपयुक्त छन् वा छैनन् जाँच्नु र त्यसलाई सुरक्षित बनाउनु ।
- कुनै पनि स्थान, परिवेश, प्रक्रिया वा कार्यक्रमहरूका कारणले सहभागी वा सम्बन्धित बालबालिकालाई शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक, सामाजिक तथा नैतिक क्षति पुगेको अवस्थामा उपयुक्त न्यायिक प्रक्रिया अपनाउनु र बालबालिकाको पुनर्स्थापना तथा उपचारको व्यवस्था मिलाउनु ।
- बालबालिकाहरुको शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक, सामाजिक तथा नैतिक क्षति पुग्ने जोखिमहरू तथा सुरक्षाका उपायहरूका बारेमा सामाजिक सचेतना, नीतिगत पैरवी सञ्चालन गर्नु ।
- बालबालिकाको सुरक्षा र जोखिमको मुल्याङ्कन, व्यवस्थापन, सचेतना तथा पैरवी कार्यमा बालबालिकाको विचार, भावना, अनुभव र सुझावहरुलाई उपयुक्त ढङ्गले सुनुवाइ गर्नु ।

सङ्क्षेपीकरण

- बाल अधिकार भनेका बालबालिकाका आधारभूत आवश्यकता हुन् । बाल अधिकार सवैका लागि समान, वराबर र अविच्छिन्न छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घले सन् १९८९ मा बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि पारित गरेको हो भने नेपालले यसलाई सन् १९९० मा हस्ताक्षर गरिसकेको छ । सबै बाल अधिकारहरू बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धिका मूलभूत सिद्धान्तमा आधारित छन् । यस महासन्धिले राज्य, समुदाय, अभिभावक तथा वयस्कहरूलाई बाल अधिकारको प्रत्याभूति गर्नका लागि जिम्मेवार निकाय/व्यक्ति भनेको छ ।

- बाल संरक्षण भन्नाले बालबालिकाहरूलाई कुनै पनि प्रकारका दुर्व्यवहार, उपेक्षा, शोषण र हिंसाबाट जोगाउनु हो ।

- बाल संरक्षणका लागि परिवार, समुदाय र राज्य जिम्मेवार हुन्छन् ।

दोस्रो एकाइ

बाल संरक्षणका समस्या तथा परिणाम र असरहरु

२.१ बाल संरक्षणका समस्याहरू

बालबालिकाहरू विश्वभर नै विभिन्न किसिमका जोखममा बाँचेका छन् भने लाखौ बालबालिकाहरू अहिले पनि विभिन्न किसिमका हिंसा, दुर्व्यवहार, शोषण, भय, एवं भेदभावको सिकार भइरहेका छन् । नेपालमा पनि बालबालिकाहरू धेरै किसिमका खतरा तथा संरक्षणको अभावबाट जन्मिएका समस्याहरुबाट प्रभावित एवं पीडित छन् । नेपालमा बालबालिकाको संरक्षणमा देखिएका मुख्य समस्याका क्षेत्रहरू निम्न छन् :

भेदभाव

भेदभाव नेपालमा बालबालिकाहरूले भोग्नु परिरहेको एक प्रमुख समस्या हो । छोरा र छोरीमा गरिने भेदभाव, अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू विरुद्ध गरिने भेदभाव, जातीयता तथा सम्प्रदायका आधारमा गरिने भेदभाव, एच्आइभी सङ्क्रमित बालबालिका विरुद्ध गरिने भेदभाव र बालबालिकाका सामाजिक, आर्थिक तथा शैक्षिक प्रगतिका आधारमा गरिने भेदभावहरू नेपाली समाज, घर, विद्यालय तथा अन्य विभिन्न निकायहरूमा विद्यमान छन् । उपलब्ध तथ्याङ्कहरूका अनुसार नेपालमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको सङ्ख्या ४७,३४१ र एच्आइभी संङ्क्रमित बालबालिकाको सङ्ख्या १,८५७ रहेको छ । नेपालमा लिङ्ग पहिचानका लागि गर्भवती महिलाको भिडियो एक्स्रे गरिने तथा छोरी भएमा गर्भपतन गर्ने गरेको पाइएको छ, यी दुबै कार्यहरू कानुनतः अपराध मानिएका छन् ।

बाल श्रम शोषण

१४ वर्षभन्दा कम उमेरका बालबालिकाहरुलाई आर्थिक वा अन्य कुनै फाइदा वा अवसरका लागि श्रममा संलग्न गराउनु र १५ देखि १८ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकालाई शैक्षिक तथा अन्य अवसरहरूमा असर पुग्ने गरी र कानुनले तोकिदिएकोभन्दा बढी समय र बढी काम लगाउनु बाल श्रम शोषण हो । राष्ट्रिय श्रम शक्ति सर्वेक्षण २००८ का अनुसार नेपालमा करिब २१ लाख बालबालिकाहरू श्रममा संलग्न छन् । नेपाल सरकारले तत्काल उन्मूलन गर्नुपर्ने ८ वटा विभिन्न श्रम क्षेत्रहरुलाई निकृष्ट बाल श्रमको क्षेत्रमा राखेको

छ । ती हुन् : घरेलु बाल श्रम, खानी तथा इटा भट्टामा काम गर्ने बालबालिका, बाल भरिया, सडक बालबालिका, कार्पेट कारखानामा काम गर्ने बालबालिका, गिट्टी कुट्ने पेसामा संलग्न बालबालिका, बाल बाधुवा मजदुर तथा बेचबिखनमा परेका बालबालिकाहरू । करिब १ लाख २७ हजार बालबालिकाहरू यस प्रकारको श्रममा रहेको अनुमान गरिएको छ । यसमध्ये घरेलु बाल श्रममा मात्र ५६ हजार बालबालिकाहरू रहेको मानिन्छ ।

बाल यौन दुर्व्यवहार तथा शोषण

नेपालमा बालबालिकाहरू यौन दुर्व्यवहार तथा शोषणबाट पनि पीडित तथा प्रभावित भएका छन् । बालबालिकाहरूमाथि यौन आशयका साथ गरिने कुनै पनि व्यवहारहरू यौन दुर्व्यवहार हुन् । यस्ता व्यवहारहरूमा बलात्कार, बलात्कार प्रयास, अश्लील हाउभाउ, इसारा, बोली व्यवहार तथा चित्रण आदि पर्दछन् । बालबालिकाहरूसाग यौन आशयका साथ गरिएका व्यवहारहरुलाई आर्थिक वा अन्य लाभको स्रोत बनाउनु नै यौन शोषण हो । नेपाल प्रहरीको प्रतिवेदन २०६६/६७ ले नेपालभरि भएका ४७७ जबर्जस्ती करणी तथा उद्योगका घटनाहरूमा सिकार भएका ५६६ जनामध्ये ७८ प्रतिशत बालबालिका रहेको देखाएको छ । सिविसले २००५ मा गरेको अध्ययन अनुसार विद्यालय जान नपाएका घरेलु बाल श्रमिकहरूमध्ये ५६ प्रतिशत यौन दुर्व्यवहारका सिकार भएका छन् । सिविन र युनिसेफले गरेको अध्ययन अनुसार नेपालमा विद्यालय अध्ययन गरिरहेकाहरूमध्ये करिब ३५ प्रतिशत बालबालिकाहरू यौन दुर्व्यवहारको सिकार भएका छन् । सिविन र सेभ द चिल्ड्रेनले गरेको अध्ययन अनुसार काठमाडौं उपत्यकामा विद्यालय जाने बालबालिकाहरूमध्ये ४५ प्रतिशतले यौन दुर्व्यवहार भोगेका छन् । महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले २०६५ मा प्रकाशित गरेको क्याबिन, दोहोरी साझ, डान्स रेस्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लरहरूमा काम गर्ने ५० हजार जना कामदारहरू रहेकामा १२ देखि ३० वर्षसम्मका ८० प्रतिशत वा करिब ४० हजार जना महिला कामदार रहेका पाइन्छ । ती कामदारहरूमध्ये १२ देखि १८ वर्ष उमेरका बालिकाहरुको सङ्ख्या उल्लेख्य रहेको पाइन्छ ।

शारीरिक यातना तथा सजाय एवं हिंसा

शारीरिक हिंसा, यातना तथा सजायबाट नेपालका अत्यन्तै धेरै बालबालिकाहरू प्रभावित छन् । बालबालिकाहरुलाई सानोतिनो गल्ती गर्दा वा उनीहरुको व्यवहारमा सुधार गर्न नसक्दा अभिभावक, शिक्षक, रोजगारदाता, प्रहरी एवं अन्य वयस्कहरूले पनि शारीरिक हिंसा तथा यातनापूर्ण सजायको प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको छ । बालबालिकाहरू यस किसिमका व्यवहारबाट विद्यालय छोड्ने, घर छोड्ने, जिद्दी हुने, झगडालु बन्ने र कतिपय घटनामा ज्यान गएको

तथा आत्महत्या गरेको पनि पाइएको छ । बालबालिकाहरुलाई भययुक्त वातावरण जन्माइदिएको छ ।

द्वन्द्व र यसका नकारात्मक असर

विभिन्न समयमा चलेका सशस्त्र द्वन्द्व, विद्यालयमा भएका लडाइ तथा विष्फोटहरू, बालबालिका हिँड्ने बाटो तथा खेल मैदानमा बिछ्याइएका बारुदी सुरुङ्हरू, विभिन्न आन्दोलन तथा हड्तालमा बालबालिका चढेका बस तथा यातायातका साधनमा भएका आक्रमणहरूले बालबालिकाका जीवनमा भय, त्रास र जोखिम ल्याइदिएको छ । बालबालिकाहरू शारीरिक तथा मानसिक रूपमा विक्षिप्त भएका छन् र कतिले ज्यान गुमाएका छन् ।

बालबालिकाको बेचबिखन तथा ओसारपसार

नेपालका बालबालिकाहरू बेचबखिनबाट प्रभावित र त्यसको खतरामा पनि रहेका छन् । विशेषतः भारत र अरबी मुलुकहरूमा यौन पेसामा जबर्जस्ती संलग्न गराउन, बाधुवा मजदुरको रूपमा प्रयोग गर्न, अङ्ग प्रत्यारोपणका लागि, माग्ने पेसामा लगाउन, सर्कस तथा उँट दौडमा प्रयोग गर्न हजारौं नेपाली बालबालिकाहरुलाई ललाइफकाई तथा लोभ लालचमा पारी सीमापारि पुऱ्याइन्छ र बेचिन्छ । तथ्याङ्क अनुसार हरेका वर्ष १२ देखि १८ हजार नेपाली महिलाहरू भारततर्फ बिक्रीका लागि लगिन्छन् जसको ठुलो हिस्सा बालिकाहरू रहेका छन् ।

धुम्रपान, नसा तथा लागू पदार्थको दुर्व्यसन

नेपाली बालबालिकाहरू विभिन्न भ्रममा परी, रमाइलो वा साथीको लहैलहैमा लागेर तथा धुम्रपान एवं नसालु र लागू पदार्थहरूका बारेमा पर्याप्त जानकारी प्राप्त नभएका कारणले कलिलै उमेरमा यस प्रकारको दुर्व्यसनको सिकार भइरहेका छन् । चुरोट, खैनी, रक्सी तथा विभिन्न किसिमका लागू पदार्थका उत्पादनकर्ता व्यापारीहरूले किशोरावस्थाका बालबालिकाहरुलाई यस्ता किसिमको दुर्व्यसनको सिकार बनाइरहेका छन् । उपलब्ध तथ्याङ्कहरू अनुसार नेपालमा धुम्रपान गर्नेहरूमध्ये १.२ प्रतिशत १५ वर्षभन्दा मुनिका बालबालिकाहरू रहेको पाइन्छ । लागू पदार्थ प्रयोग गर्नेहरूमध्ये २३ प्रतिशत १८ वर्षभन्दा कम उमेरका बालबालिकाहरू पाइएको छ । गाँजा, चरेस, डेन्ड्राइट, बुट पालिस, पेट्रोल जस्ता पदार्थहरुको पनि यस्ता क्रियाकलापमा अत्यधिक प्रयोग हुने गरेको पाइएको छ ।

पारिवारिक बिछोड

नेपालमा बालबालिकाहरू विभिन्न कारणले गर्दा पारिवारिक बिछोड, परित्यक्तता

तथा अभिभावकत्व विहीनताको सिकार बन्न पुगेका छन् । यसरी पारिवारिक बिछोडमा परेका बालबालिकाहरू विभिन्न शारीरिक तथा मानसिक हिंसा एवं दुर्व्यवहारका सिकार हुने खतरामा त हुन्छन् नै साथै पहिचान, नागरिकताजस्ता अधिकारहरुबाट वञ्चित हुन्छन् र अपराधीकरणको सिकार बन्न सक्छन् । विशेषतः हराएका बालबालिका, श्रममा रहेका बालबालिका, सडकमा रहेका बालबालिका, विभिन्न होस्टल तथा बाल गृहहरूमा रहेका बालबालिका, आपराधिक गिरोह तथा सशस्त्र समूहसँग रहेका बालबालिका, अपहरण तथा बेचबिखनमा परेका बालबालिकाहरू यस समूहमा पर्ने गर्दछन् । नेपालको जीवन स्तर सर्वेक्षण २००३ का अनुसार करिब ५ प्रतिशत बालबालिकाहरू आफ्नो घर, गाउँ वा जन्म स्थानभन्दा पर बसिरहेका छन् भने ४ प्रतिशत बालबालिकाहरू परिवारसाग छुट्टिएर बस्नु परिरहेको छ ।

सडक बालबालिका

सडक जीवन बिताइरहेका बालबालिकाहरू बाल संरक्षणको दृष्टिकोणले खतरामा रहेका तथा हिंसा, दुर्व्यवहारका सिकार भएका बालबालिकाहरू हुन् । करिब ५ हजारको सङ्ख्यामा नेपालमा रहेका सडक बालबालिकाहरुको दैनिक जीवन यापन जोखिमपूर्ण छ नै, साथै यौन शोषण तथा दुर्व्यवहार, हिंसा तथा यातना, अपराधीकरण तथा उनीहरुको शारीरिक स्वास्थ्य, मानसिक, सामाजिक तथा संवेगात्मक विकासमा नै गम्भीर नकारात्मक प्रभावबाट पीडित भइरहेका छन् ।

बाल बिज्याँइ तथा सजाय

बालबालिकाहरूले विभिन्न कारणवश गर्ने वा गर्न लगाउने कानुनद्वारा वर्जित कामहरू नै बाल बिज्याँइ हुन् । बालबालिकाहरूले गर्ने सानोतिनो चोरी, पकेटमारी, झगडा वा तोडफोडजस्ता कार्यहरुलाई बाल बिज्याइ अन्तर्गत लिइन्छ । बालबालिकाहरू यस्ता घटनाका सम्भावित परिणामहरूका बारेमा पूर्णतया जानकार हुँदैनन् तथा विभिन्न परिवेश, सामाजिक संस्कार तथा उनीहरूप्रतिको व्यवहार वा विभिन्न कथा तथा चलचित्रहरुबाट प्रभावित भएर गरिने हुाद‌ा यी बालबालिकाहरुलाई सुधार गरी असल नागरिकको जीवनयापनमा डोर्‍याउनुपर्दछ । यी बालबालिकाहरू आफैं पनि विभिन्न सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक परिवेशको, बाध्यात्मक अवस्थाको एवं दवाब र तनावको र पर्याप्त जानकारीको अभावको सिकार भएका हुँदा यिनीहरुलाई सकारात्मक पहलका साथ सुधारात्मक कार्य गर्नु जरुरी हुन्छ । नेपालमा हरेक वर्ष ८० भन्दा बढी बाल बिज्याइका घटनाहरू प्रहरी कार्यालयमा उजुरी पर्ने गरेका छन् ।

बाल विवाह :

बाल विवाह नेपाली बालबालिकाहरूले भोग्नु परिरहेको अर्को प्रमुख समस्या

हो । नेपालमा भएका कुल विवाहरूमध्ये ४५ प्रतिशत बाल विवाह हुने गर्दछ । बाल विवाहका कारणबाट धेरै बालिकाहरुको प्रसव समस्याका कारण सानै उमेरमा मृत्यु हुने, सानै उमेरमा वयस्कको जिम्मेवारी सम्हाल्नुपर्दा उनीहरुको शैक्षिक, व्यावहारिक, सामाजिक विकास तथा बालापनमा धेरै नकारात्मक प्रभावहरू पर्ने गरेका छन् । प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी पर्याप्त जानकारी नहुँदा, जीवन उपयोगी सीपहरू तथा किशोरावस्थाका बारेमा पर्याप्त जानकारी एवं परामर्श सेवा नहुँदा धेरै किशोरकिशोरीहरू पनि यस समस्याबाट पीडित भएका छन् । नेपालको कानुन अनुसार अभिभावकको सहमतिमा १८ वर्ष उमेर नपुगी विवाह गर्न पाइदैन र अभिभावकको मन्जुरीबिना नै विवाह गर्न २० वर्ष उमेर पुग्नु जरुरी छ ।

परम्परागत कुरीति तथा हानिकारक व्यवहारहरू

नेपालमा रहेका विभिन्न धर्म सम्प्रदाय तथा जातजातिहरूमाझ परम्परागत रूपमा चलिआएका धेरै व्यवहारहरू बालबालिकाको संरक्षणका हिसाबले हानिकारक छन् । यस अन्तर्गत भगवानका नाममा बालबालिकालाई मन्दिरमा चढाउने प्रथाहरू, जस्तै : देउकी, झुमा, महिनावारी भएका समयमा गरिने व्यवहारहरू, जस्तै : छाउपडी, योनीच्छेदन जस्ता कार्यहरू गलत हुन् । यस्ता कार्यहरुलाई कानुनले पनि निषेधित गरेको छ ।

२.२ परिणाम तथा असरहरू :

नेपालमा बालबालिकामाथि भइरहेका यस्ता व्यवहारहरूले गम्भीर नकारात्मक असरहरू जन्माइरहेका छन्, जसले गर्दा नेपाली समाजमा आर्थिक, सामाजिक समस्या, द्वन्द्व तथा अपराधहरू भइरहेका छन् । यसका नकारात्मक प्रभावहरूका कारण जिम्मेवार र सक्षम नागरिकको अभावमा दिगो शान्ति स्थापना तथा लोकतन्त्रको विकास र सम्बर्द्धनमा पनि असर पुगेको छ ।

नेपालमा गरिबी र सामाजिक भेदभाव एवं वञ्चितीकरणको सिकार भएका समुदायका बालबालिकाहरू शैक्षिक एवं व्यक्तित्व विकासका अवसरहरू, स्वास्थ्य सुविधाहरू तथा पहिचान र जन्म दर्ताजस्ता न्यूनतम सुविधाबाट वञ्चित भई बाल मृत्यु, अपाङ्गता, अशिक्षा, अपराध तथा गरिबीको दुष्चक्रमा आफ्नो बालापन बिताउन बाध्य भएका छन् ।

- नेपाल जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण २००६ अनसार एक वर्षभन्दा कम उमेरका शिशुहरुको मृत्युदर ४८ प्रति हजार रहेको छ भने ५ वर्षमुनिका बालबालिकाको मृत्यु दर ६१ प्रति हजार रहेको छ ।
- नेपालमा अझै पनि प्राथमिक कक्षामा ७ प्रतिशत बालबालिकाहरू विद्यालय आउनबाट वञ्चित छन् र विद्यालय भर्ना भएका १०० जना बालबालिकामध्ये

करिब २२ जनाले मात्र विद्यालय शिक्षा पुरा गर्छन्, ७८ जनाले बिचैमा विद्यालय छाड्छन् ।

- नेपालका ६६ प्रतिशत बालबालिकाहरू कुनै न कुनै एक आधारभूत आवश्यकता (सरसफाइ, सूचना, आवास, पानी, पोषण, शिक्षा र स्वास्थ्य) बाट वञ्चित रहेका छन् ।
- नेपालका ४६ प्रतिशत बालबालिकाहरुको पोषणयुक्त खानाको अभावमा उपयुक्त शारीरिक विकास हुन सकेको छैन ।
- नेपालमा करिब २१ हजार बालबालिकाहरू परिवार विहीन रहेको पाइन्छ भने दुई हजार तिन सय एघार जना बालबालिकाहरू वयस्कबिना आफैंले मात्रै परिवार चलाइरहेका छन् ।
- बालबालिका खोजतलास केन्द्र भृकुटीमण्डपको वार्षिक प्रतिवेदन २०६८ अनुसार आ.व. २०६७/०६८ मा मात्र २,४३१ जना बालबालिका हराएकामा १,३४४ जना मात्र फेला परेको अभिलेख छ । हराएका बालबालिकामध्ये १,०८७ जना भेटिन बाँकी छन्, जसमा बालिकाहरुको सङ्ख्या बढी रहेको पाइन्छ ।
- नेपालमा २१ लाख बालबालिकाहरू आर्थिक रूपले सक्रिय रहेका छन् । यसमध्ये १ लाख २७ हजार बालबालिकाहरू निकृष्ट प्रकारको बाल श्रममा संलग्न रहेका छन् ।
- विद्यालय गइरहेका बालबालिकाहरूमध्ये ४५ प्रतिशत तथा विद्यालय जान नपाएका बाल श्रमिकहरूमध्ये ५६ प्रतिशत बालबालिकाहरूले कुनै न कुनै किसिमको यौन दुर्व्यवहार भोगेको बताइएको छ ।

(स्रोत : नेपाली बालबालिकाहरुको स्थिति, २०६८ के.वा.क.स, नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण २००८, Child poverty & Disparities in Nepal 2012, UNICEF and NPC, Silent suffering, CWIN 2003, Closed door Suffering, CWISH 2005)

तेस्रो एकाइ

बाल संरक्षणः नीति, नियम तथा कार्यक्रमहरु

बालबालिकाको संरक्षण तथा उनीहरुको पुनर्स्थापनाका लागि राष्ट्रिय, क्षेत्रीय एवं अन्तर्राष्टिय स्तरमा विभिन्न नीति, नियम, महासन्धिहरू, निर्देशिकाहरू तथा कार्यक्रमहरू लागू भई सञ्चालन भइरहेका छन् । नेपालमा पनि नेपाल सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि तथा प्रलेखहरू तथा क्षेत्रीय अभिसन्धिहरू एवं राष्ट्रिय कानुनहरू लागू गरेको छ भने विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी निकायहरुबाट बाल संरक्षणका विभिन्न कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन भइरहेका छन् ।

३.१ नेपालमा लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय महासन्धि एवं कानुनहरूः

नेपालमा बालबालिकाको संरक्षणका लागि निम्न महासन्धिहरू तथा क्षेत्रीय अभिसन्धिहरू कानुन सरह लागू हुन्छन् :

बाल अधिकार महासन्धि १९८९ मा उल्लेख भएका प्रावधानहरूः

भेदभाव गर्न नहुने (धारा २), नाम र राष्ट्रियता (धारा ७), अवैध स्थानान्तरण र नफर्काउनुको विरुद्ध (धारा ११), गोपनीयता – निजीपनको संरक्षण (धारा-१६), दुर्व्यवहार, हिंसा वा उपेक्षाबाट संरक्षण (धारा १९), शरणार्थी बालबालिका (धारा २२), सामाजिक सुरक्षा (धारा २६), बाल श्रम रोक्ने (धारा ३२), लागू पदार्थको दुरुपयोग र दुर्व्यसनबाट संरक्षण (धारा ३३), यौन शोषणबाट संरक्षण (धारा ३४), बेचविखन, सौदाबाजी र अपहरणबाट संरक्षण (धारा ३५), अन्य किसिमका शोषणबाट पनि संरक्षण (धारा ३६),यातना र स्वतन्त्रताको अपहरण हुनबाट संरक्षण (धारा ३७), सशस्त्र सङ्घर्षमा सहभागिता तथा यसका नकारात्मक असरहरुबाट संरक्षण (धारा ३८), बाल न्यायको व्यवस्था (धारा ४०) ।

बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रण विरूद्ध बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको ऐच्छिक आलेख, २००० :

यस ऐच्छिक आलेखले राज्यहरुलाई बालबालिकाको यौन शोषण, दुर्व्यवहार, बेचबिखन तथा अश्लील चित्रण हुनबाट रोक्न, यस्ता समस्याबाट प्रभावित भएका बालबालिकाहरुको संरक्षण, न्याय र पुनर्स्थापना गर्न तथा भविष्यमा यस्ता समस्याबाट खतरामा रहेका बालबालिकाहरुलाई विशेष संरक्षण प्रदान गर्न जिम्मेवार बनाएको छ ।

सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबलिकाहरुको संलग्नता रोक्ने ऐच्छिक आलेख २००१ : यस ऐच्छिक आलेखले बालबालिकाहरुलाई कुनै पनि रूपमा सशस्त्र द्वन्द्व, लडाई तथा सङ्घर्षहरूमा सहभागी हुनबाट रोक्न, बालबालिका र उनीहरूले प्रयोग गर्ने स्थानहरुलाई यस्ता द्वन्द्वहरुको नकारात्मक प्रभावहरुबाट संरक्षण गर्न विशेष व्यवस्था गरेको छ ।

बाल अधिकार महासन्धिको बाल अधिकार हननको उजुरी सम्बन्धमा ऐच्छिक आलेख २०११ :

डिसेम्बर १६, २०११ का दिनमा संयुक्त राष्ट्र संघले पारित गरेको यस ऐच्छिक आलेखले बालबालिकाहरुले आफ्नो राष्ट्रका निकायहरुले बालअधिकार हननका सवालमा न्याय दिन नसकेको वा बालअधिकार हनन रोक्न नसकेको महसुष गरेमा ब्यक्तिगत रूपमा पनि संयुक्त राष्ट्र संघको बालअधिकार समतिमि उजुरी दिन सकिने ब्यबस्था गरेको छ । २०६६ आषाढ सम्म यो सन्धिपत्र कार्यान्वयनमा आएको छैन र नेपालले यसलाई अनुमोदन नगरेको अवस्थामा यो सन्धिपत्र लागू हुन सक्दैन ।

बालबालिकाको संरक्षण र अधिकारको सम्वर्द्धनका लागि यो ऐच्छिक आलेख अत्यन्तै महत्वपूर्ण साबित हुन सक्ने भएकोले नेपालले यसलाई अनुमोदन गर्न र यसको कार्यान्वयनका लागि नागरिक समाजहरू तथा बाल अधिकारकर्मीहरू एकजुट भइ कार्य गर्न जरुरी छ ।

निकृष्ट बाल श्रम सम्बन्धी महासन्धि १८२:

महासन्धिले १८ वर्ष मुनिका सबै बालबालिकालाई निकृष्ट प्रकारको जोखिमयुक्त श्रममा लगाउन निषेध गरेको छ । महासन्धिले निकृष्ट प्रकारको बालश्रमभित्र निम्न कुराहरुलाई समेटेको छ :

- दासत्व वा सो सरहका सबै स्वरूपहरू, बालबालिकाको बेचबिखन, ओसारपसार, ऋण बधुवा, बॉधाश्रम, सशस्त्र संघर्षका लागि बालबालिकाको अनिवार्य वा जबरजस्ती भर्ना लगायत कुनै पनि जबरजस्ती वा अनिवार्य श्रम
- देह व्यापार, अश्लील चित्रण वा प्रदर्शनहरूका लागि बालबालिकाको प्रयोग, प्राप्ति वा अर्पण
- गैरकानुनी क्रियाकलापहरू खासगरी लागू औषधहरुको उत्पादन तथा ओसारपसारको लागि बालबालिकाको प्रयोग, प्राप्ति वा अर्पण ।
- बालबालिकाहरुको स्वास्थ्य, सुरक्षा वा नैतिकतामा हानी पुऱ्याउन सक्ने कार्यहरू ।

महिला विरुद्ध हुने सबै खाले भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि १९७९:

यस महासन्धिले विशेष रूपमा बालिकाहरुलाई समान अवसर सुनिश्चित गर्न तथा उनीहरू विरुद्ध हुनसक्ने हिंसा, दुव्यवहार र शोषणबाट बचाउनका लागि कानूनी, सामाजिक तथा सांस्कृतिक संरक्षण प्रदान गर्नका लागि राज्यपक्षलाई जिम्मेवार बनाएको छ ।

सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि १९६५ :

यस महासन्धिले जातीय विभेदको सिकार हुन सक्ने जोखिमतामा रहेका बालबालिकाहरुको संरक्षणका लागि राज्यपक्षलाई जिम्मेवार बनाएको छ ।

३.२ राष्ट्रिय कानुनहरू :

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा बालबालिकाका सम्बन्धमा देहायका अधिकारहरू प्रत्याभूत गरिएका छन् :

समानताको हक (धारा १३) :

सबै नागरिक कानुनका दृष्टिमा समान हुनेछन् । कसैलाई कानुनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन । तर बालबालिकाको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानुनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सकिने छ ।

बालबालिकाको हक (धारा २२) :

यस धारामा बालबालिकाका हक सम्बन्धमा देहाय बमोजिमका प्रावधानहरू रहेका छन् :

- प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान तथा नामको हक हुनेछ ।
- प्रत्येक बालबालिकालाई पालन पोषण, आधारभूत स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्राप्त गर्ने हक हुनेछ ।
- प्रत्येक बालबालिकालाई शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै पनि किसिमको शोषण विरुद्धको हक हुनेछ । यस्तो शोषणजन्य कार्य कानुनद्वारा दण्डनीय हुनेछ र त्यस्तो कार्यबाट पीडित भएको व्यक्तिलाई कानुनले निर्धारण गरे बमोजिमको क्षतिपूर्ति दिइनेछ ।
- असहाय, अनाथ, सुस्त मनस्थितियुक्त, द्वन्द्वपीडित, बिस्थापित एवं जोखिममा परेका, सडक बालबालिकालाई सुनिश्चित भविष्यका लागि राज्यबाट विशेष सुविधा पाउने हक हुनेछ ।

- कुनै पनि नाबालकलाई कुनै कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य कुनै जोखिमपूर्ण काममा लगाउन वा सेना, प्रहरी वा द्वन्द्वमा प्रयोग गर्न पाइने छैन ।

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८

प्रत्येक बालक जन्मेपछि निजको बाबु भए बाबुले, बाबु नभए आमाले र आमा पनि नभए परिवारका अन्य सदस्यले आफ्नो धर्म, संस्कृति र चलन अनुसार बालकको नाम राखिदिनु पर्छ । बालकको बाबु, आमा वा परिवारको कुनै सदस्य जीवित नरहेकामा वा पत्ता नलागेकामा बालकलाई पाल्ने व्यक्ति वा संस्थाले बालकको नाम राखिदिनुपर्ने व्यवस्था ऐनको दफा ३ (१) ले गरेको छ । यस्तै ऐनको दफा ४ (१) ले बाबु, आमाले आफ्नो परिवारको आर्थिक अवस्था अनुसार प्रत्येक बालकको पालन पोषण गर्नुका अतिरिक्त निजको शिक्षा, स्वास्थोपचार, खेलकुद तथा मनोरञ्जनका सुविधाहरुको व्यवस्था गर्नुपर्ने जस्ता प्रावधान राखेको छ भने परिच्छेद ३ ले बालबालिकाको संरक्षणको अधिकारलाई सुरक्षित गरेको छ ।

बाल श्रम (निषेध र नियमित) ऐन, २०५६

कसैले पनि बालकलाई ललाईफकाई वा झुक्याएर वा कुनै प्रलोभनमा वा डर, त्रास वा दबावमा पारी वा अन्य कुनै तरिकाले निजका इच्छा विरुद्ध श्रमिकका रूपमा काममा लगाउनु हाँदैन भन्ने व्यहोरा ऐनको दफा ४ मा उल्लेख भएको छ । यसै गरी बालकलाई काममा लगाउँदा दिनमा छ घण्टा र एक सप्ताहमा छत्तीस घण्टाभन्दा बढी अतिरिक्त पारिश्रमिक दिई वा नदिई काममा लगाउनु हुँदैन भन्ने व्यहोरा दफा ६ (२) मा रहेको छ । ऐनको दफा १० (१) ले प्रतिष्ठानले श्रमिकका रूपमा काम गर्ने बालकलाई लिङ्ग, वर्ण, धर्म वा जातजातिका आधारमा कुनै भेदभाव नगरी समान कामका लागि समान पारिश्रमिक र सुविधा दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । ऐनको दफा ११ ले कुनै पनि प्रतिष्ठानमा व्यवस्थापकले त्यहाँ काम गर्ने बालकको स्वास्थ्य र सुरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था गर्नुपर्ने प्रावधान राखेको छ ।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४

यस ऐनले कुनै पनि बालबालिकालाई ललाइफकाई, धाकधम्की, अपहरण, लोभ वा प्रलोभनमा पारी यौन शोषण, कुनै प्रकारका आर्थिक लाभ लिनका लागि करकापमा पारी, कसैलाई बसिरहेको घर, स्थान वा व्यक्तिबाट छुटाई लग्ने वा आफूसँग राख्ने वा आफ्नो नियन्त्रणमा लिने वा कुनै स्थानमा राख्ने वा नेपालभित्रको एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा वा विदेशमा लैजाने वा अरु कसैलाई दिनेजस्ता कार्य गर्न नपाइने कुराहरुको व्यवस्था गरेको छ ।

घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २०६६

यस ऐनले प्रत्येक बालबालिकाहरूले सुरक्षित र सम्मानजनक तवरले बाँच्न पाउने अधिकारको सम्मान गर्दै घर परिवारभित्र वा घर परिवारसँग गाासिएर हुने हिंसाजन्य कार्यलाई दण्डनीय बनाएको छ । यस अन्तर्गत कुनै पनि बालबालिकाहरुलाई मानसिक, यौनजन्य, आर्थिक यातना तथा भावनात्मक रूपमा चोट वा असर पर्ने कुनै पनि कार्यलाई दण्डनीय मानी पीडित व्यक्तिलाई संरक्षण गरी न्याय प्रदान गर्ने सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था गर्न यस ऐनको व्यवस्था गरिएको हो ।

बाल न्याय (कार्यविधि) नियमावली २०६३

यस कार्यविधिले कुनै पनि बालबालिका कानुनी विवादमा परेको अवस्थामा उनीहरुलाई संरक्षण गर्नका लागि अपनाउनु पर्ने कुरालाई उल्लेख गरिएको छ । यसमा बालबालिकाका लागि छुट्टै सुधार गृह, बाल इजलास, बाल मनोविमर्शकर्ता, महिला प्रहरीजस्ता कुराको व्यवस्था गरेको छ भने यसमा प्रहरी, अदालतजस्ता निकायले अवलम्वन गर्नुपर्ने कुरालाई व्यवस्था गरेको छ ।

३.३ नीति तथा कार्यक्रमहरू :

बालबालिका सम्बन्धी १० बर्षीय राष्ट्रिय कार्य योजना, (२०६१/६२ - २०७१/७२)

बालबालिका सम्बन्धी १० बर्षीय राष्ट्रिय कार्य योजना, (२०६१/६२-२०७१/७२) ले बालबालिकाले आफू सुहाउँदो समुदायमा आफ्ना अधिकारहरू भरपुर उपयोग गर्नेछन् र तिनीहरुको पूर्ण सामर्थ्यको उपयोग र महशुस गर्नेछन् भनी दीर्घकालीन सोच (Vision) निर्धारण गरेको छ । यस्तै बालमैत्री वातावरणको प्रबर्द्धन गर्दै बालबालिका विरुद्ध हुने सबै प्रकारका शोषणको अन्त्य गरी बालबालिकाको जीवन स्तर उच्च पार्न प्रत्येक बालबालिकाको अधिकार सुनिश्चित गरिने लक्ष्य तोकिएको छ । यस कार्य योजनाले शिक्षा, बाल विकास, स्वास्थ्य, पोषण र अन्य सम्बन्धित क्षेत्रमा केन्द्रित भई बालमैत्री वातावरणको प्रबर्द्धन गर्ने उद्देश्य लिएको छ ।

बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन कार्यविधि तथा निर्देशिका, २०६८

नेपाल सरकारले स्थानीय निकायलाई बालमैत्री बनाउने अभिप्रायले बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन कार्यविधि २०६८ तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । कार्यविधि अनुसार स्थानीय निकायहरूले कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा बालमैत्री कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यस निर्देशिकाले स्थानीय निकायहरूले बालबालिकाहरूलाई लक्षित गरी उनीहरुको संरक्षण, सम्बर्द्धन

र बालअधिकारको सुनिश्चितता हुने कार्यक्रम सञ्चालन गरी स्थानीय निकायलाई बालमैत्री बनाउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । उक्त कार्यविधिमा बालमैत्री स्थानीय शासनको परिभाषा, नेपालमा बालमैत्री स्थानीय शासनको थालनी, बालमैत्री स्थानीय शासनको महत्व तथा साझेदारहरूका बारेमा निम्न अनुसार उल्लेख गरिएको छ :

बाल श्रम निवारण सम्बन्धी गुरु योजना :

बालश्रम निवारण गुरु योजना बाल श्रमको निवारणलाई लक्षित गरी निर्माण गरिएको योजना हो । यसमा सन् २०१६ सम्म निकृष्ट प्रकारको बाल श्रम तथा सन् २०२० सम्ममा सबै प्रकारका बाल श्रमको अन्त्य गर्ने लक्ष्य राखिएको छ ।

विद्यालय शान्ति क्षेत्र नीति तथा कार्यक्रम

विद्यालय शान्ति क्षेत्र राष्ट्रिय नीतिले विद्यालयमा हुने सबै प्रकारका हिंसा, भेदभाव, बन्द वा हड्तालजस्ता विषयलाई अन्त्य गर्न ल्याइएको कार्यक्रम हो । यस नीतिले विद्यालयमा बाल संरक्षण समितिको निर्माण गर्नुपर्ने, विद्यालयमा कुनै राजनैतिक सभा तथा सम्मेलन गर्न नपाइने, बालबालिकालाई बन्द हड्तालमा सहभागी गराउन नहुने, कुनै पनि सशस्त्र समूहको प्रवेशलाई निषेध गर्नेजस्ता विषयलाई उल्लेख गरेको छ ।

विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना

विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालयद्वारा परिलक्ष्यित आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षाका लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न आ.व. २०६६।६७ देखि २०७२।७३ सम्मका लागि तयार गरिएको एउटा दीर्घकालीन रणनीतिक योजना हो । यस योजनाले बालबालिकाको शिक्षाको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न प्रारभिक तहदेखि उ.मा.वि. तहसम्मको संरचनात्मक अवधारणालाई व्यवस्थित गरी अगाडि ल्याउनुका साथै, विद्यार्थी भर्ना दर वढाउन, शिक्षाको गुणस्तरमा सुधार गर्न, बालमैत्री शिक्षण विधि अवलम्बन गर्न, विभिन्न कारणले विद्यालयभन्दा बाहिर रहेका बालबालिकाहरुलाई विद्यालयमा ल्याउन, शिक्षा क्षेत्रमा स्थानीय सरकारको सहभागिता वढाउन, विद्यालय व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित र समय सापेक्ष बनाउन विभिन्न रणनीतिका साथ वृहत् कार्य योजना अगाडि सारेको छ ।

विद्यालय क्षेत्र सुधार योजनाले गरिव तथा पिछडिएका वर्ग तथा समुदायका बालबालिकाका लागि, दलित बालबालिकाहरूका लागि साथै सबै बालिकाहरूका लागि विशेष छात्रवृत्ति मार्फत् शिक्षाको अधिकारलाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गरेको छ । विद्यालयमा भर्ना दर वढाउनका लागि मातृभाषा शिक्षा तथा आय आर्जनका कार्यक्रम, विद्यालयको भौतिक पूर्वाधार सुधार तथा शिक्षामा लगानी बढाउन स्थानीय सरकारको सहभागिता, शिक्षाको गुणस्तर बृद्धि, समय सापेक्ष शिक्षण सिकाइ क्रियाकलपका लागि शिक्षक तालिमजस्ता कुरालाई महत्वका साथ यस योजनाले अगाडि सारेको छ ।

३.४ संरचना तथा निकायहरू :

केन्द्रीय स्तरका निकायहरूः

महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, केन्द्रीय बाल कल्याण समिति, महिला तथा बालबालिका विभाग, नेपाल प्रहरी महिला तथा बालबालिका सेवा निर्देशनालय ।

जिल्ला स्तरका निकायहरूः

जिल्ला बाल कल्याण समिति, महिला तथा बालबालिका कार्यालय, महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्र ।

गाउँ वा नगर स्तरका निकायहरूः

गा.वि.स, नगरपालिका तथा नगर तथा गाउँ बाल संरक्षण समिति

गैर सरकारी संघसंस्थाहरूः

विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरुले बालबालिकाको क्षेत्रमा काम गर्दै आइरहेका छन् । राष्ट्रिय स्तरमा सिविन, सिविस, भ्वाइस अफ द चिल्ड्रेनले मुख्य रुपमा काम गर्दै आएका छन् भने स्थानीय स्तरमा अन्य गैरसरकारी संस्थाहरु कार्यरत रहेका छन् ।

चौथो एकाइ

बाल संरक्षण समिति र कार्यक्रमहरु

४.१ बाल संरक्षण समिति के हो ?

बालबालिकाहरुको संरक्षण तथा बाल अधिकारको सम्बर्द्धन गर्नका लागि स्थानीय स्तरमा बालबालिकाहरू समेतको सहभागितामा वयस्कहरू सम्मिलित भई गठन गरेको समूह नै बाल संरक्षण समिति हो ।

४.२ बाल संरक्षण समिति कहाँ कहाँ स्थापना हुन सक्दछ ?

स्थानीय अभिभावकहरू वा बालबालिकासँग सरोकार राख्ने निकायहरू सम्मिलित भई बाल संरक्षण समिति गठन गर्न सक्छन् । नेपाल सरकारले जारी गरेको बाल अधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धन कार्यक्रम (कार्यान्वयन) निर्देशिका, २०६५ले बालबालिकासाग प्रत्यक्ष सरोकार रहने स्थान तथा निकायहरूले नगर स्तरमा, गाउा स्तरमा बाल संरक्षण समितिहरू गठन गर्नुपर्ने प्रावधान राखेको छ भने विद्यालय शान्ति क्षेत्र राष्ट्रिय ढाँचा र कार्यान्वयन निर्देशिका २०६८ अनुसार विद्यालय स्तरमा पनि बाल संरक्षण समिति गठन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । त्यस बाहेक स्थानीय स्तरमा बाल संरक्षणसाग सरोकार राख्ने निकायहरू, अभिभावकहरू तथा बालबालिकाहरू मिलेर आफ्नो वडा तथा टोलहरूमा आवश्यकता अनुसार बाल संरक्षण समितिहरू गठन गर्न सक्दछन् ।

४.३ बाल संरक्षण समितिको गठन तथा सदस्यता :

बाल संरक्षण समितिको सदस्य सङ्ख्या माथि उल्लेखित निर्देशिका–बाल अधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धन कार्यक्रम (कार्यान्वयन) निर्देशिका, २०६५ र विद्यालय शान्ति क्षेत्र राष्ट्रिय ढाँचा र कार्यान्वयन निर्देशिका २०६८ – ले उल्लेख गरे अनुसार हुनेछ ।

जिल्ला बाल संरक्षण तथा सम्बर्द्धन उपसमिति

१.	जिल्ला बाल कल्याण अधिकारी	संयोजक
२.	जिल्ला शिक्षा कार्यालयको अधिकृत स्तरको प्रतिनिधि	सदस्य
३.	जिल्ला जन स्वास्थ्य कार्यालयको अधिकृत स्तरको प्रतिनिधि	सदस्य
४.	जिल्ला विकास समितिको पदाधिकारी वा अधिकृत स्तरको प्रतिनिधि	सदस्य
५.	जिल्ला बाल न्याय समन्वय समितिको सदस्य सचिव वा जिल्ला अदालतको अधिकृत स्तरको प्रतिनिधि	सदस्य
६.	बाल अधिकारकर्मी वा नागरिक समाजको प्रतिनिधि	सदस्य
७.	पत्रकार महासङ्घ अन्तर्गतको जिल्ला तहका प्रतिनिधि	सदस्य
८.	बाल क्लव जिल्ला सञ्जालको प्रतिनिधि	सदस्य
९.	जिल्ला बाल कल्याण समितिको कार्यक्रम हेर्ने अधिकृत	सदस्य-सचिव

गाउँ/नगर बाल संरक्षण तथा सम्बर्द्धन उपसमिति

१.	गा.वि.स. ⁄ नगरपालिकाको प्रतिनिधि	सदस्य
२.	शिक्षक	सदस्य
३.	महिला स्वास्थ्य कार्यकर्ता	सदस्य
४.	महिला कार्यकर्ता	सदस्य
५.	बाल अधिकारकर्मी ⁄ नागरिक समाजका प्रतिनिधि	सदस्य
६.	बाल क्लबका प्रतिनिधि	सदस्य
७.	आदिवासी, जनजाति, मधेसी, अल्पसङ्ख्यक, दलित तथा पिछडिएका वर्ग र समुदायको प्रतिनिधित्व हुने गरी ३ जना	सदस्य

माथिका सदस्यहरूमध्येबाट १ जना संयोजक चयन गरिनेछ ।

माथि उल्लेखित ढाँचा बालअधिकार संरक्षण तथा संवर्द्धन कार्यक्रम (कार्यान्वयन) निर्देशिका २०६५ ले उल्लेख गरेपनि जिल्ला, नगर तथा गाउँ स्तरमा उक्त समितिहरुको निर्माण तथा कार्यक्रम अभ्यासमा नेपाल प्रहरी महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रका प्रतिनिधि तथा सामुदायिक प्रहरी सेवा वा प्रतिनिधिलाई पनि राख्ने गरेको पाइन्छ ।

विद्यालय स्तरीय बाल संरक्षण तथा सम्बर्द्धन उपसमिति		
१.	प्रधानाध्यापक वा निजले तोकेको शिक्षक	संयोजक
२.	बाल क्लबका प्रतिनिधि दुई जना (एक जना बालक र एक जना बालिका)	सदस्य
३.	शिक्षकहरूले आफू मध्येवाट छानी पठाएको प्रतिनिधि एक जना (उपलब्ध भएसम्म महिला शिक्षक अनिवार्य)	सदस्य
४.	अभिभावकमध्येबाट PTA/SMC ले तोकेको अभिभावक एक जना	सदस्य
५.	बाल अधिकारकर्मी/नागरिक समाजका प्रतिनिधि एक जना	सदस्य
६.	वि.व्य. स. का प्रतिनिधि एक जना	सदस्य

४.४ बाल संरक्षण समितिले गर्ने कार्यहरू :

बाल संरक्षण समितिले बालबालिकाको सर्वोत्तम हित तथा बाल संरक्षणका लागि निम्न कार्यहरू गर्न सक्छनः

क) बाल संरक्षणका सवालहरुको पहिचान :

बाल संरक्षणका सवालहरुको पहिचान गर्नु बाल संरक्षण समितिले गर्नुपर्ने सबैभन्दा पहिलो काम हो । यसपछि मात्र सवालसँग सम्बन्धित विभिन्न कार्यक्रमहरुको निर्माण, अनुसन्धान तथा जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू गर्न सक्छ । हाम्रो समाज तथा समुदायमा बाल संरक्षणका केके सवालहरूहरू छन् साथै तिनीहरुको अवस्था कस्तो छ र कसरी समाधान गर्न सकिन्छ भनेर पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

ख) रोकथाम तथा चेतनामूलक कार्यक्रमहरू :

स्थानीय स्तरमा बाल अधिकार र बाल संरक्षण सम्बन्धी जनचेतना बढाउनका लागि विभिन्न जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सकिन्छ । बाल संरक्षणका सवालहरू, त्यसका कारण, असर तथा त्यसबाट बालबालिका तथा समाजलाई कसरी बचाउन सकिन्छ भने विभिन्न जनचेतनामूलक तथा रोकथामका कार्यक्रमहरू, जस्तै ऱ्याली, घर दैलो, अनुशिक्षण, पर्चा वितरण, सडक नाटक, विद्यालय सचेतना अभियान भित्ते पत्रिका आदि ।

ग) नीतिगत पैरवीका कार्यक्रमहरू :

स्थानीय तथा राष्ट्रिय नीतिहरूमा बालबालिकाको हक अधिकार सुरक्षित गर्न तथा राज्यको जिम्मेवारी प्रबर्द्धन गर्नका लागि एकल वा सामूहिक रूपमा बाल

संरक्षण समितिहरूले विभिन्न नीतिगत पैरवीका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सक्दछन् । जस्तै : सार्वजनिक सुनवाइ, प्रतिनिधि मण्डल, ज्ञापन पत्र, हस्ताक्षर सङ्कलन अभियान, घोषणा अभियान आदि ।

घ) सेवामूलक कार्यक्रमहरू :

बालबालिकाहरुको संरक्षणका लागि तथा उनीहरूका हक अधिकारलाई परिपूर्ति गर्नका लागि स्थानीय प्रयास स्वरूप बाल संरक्षण समितिहरूले विभिन्न सेवामूलक कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन गर्न सक्छन् । जस्तै : खोप अभियान, स्वास्थ्य सिविर, विद्यालय भर्ना अभियान, छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने, अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमहरू, जोखिममा परेका बालबालिकाहरुको उद्धार र पुनर्स्थापनासँग सम्बन्धित कामहरू आदि ।

ङ) उजुरी र सुनुवाइसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू तथा सिफारिस प्रणाली :

बाल संरक्षण समितिहरूले गर्ने कामहरूमध्येका दुई प्रमुख काम हुन् – उजुरी र सुनुवाइसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू र सिफारिस (रिफरल) प्रक्रिया । बालबालिकाहरुलाई परिरहेका समस्याहरू, बालअधिकार हननका घटनाहरू तथा बालबालिका विरुद्ध भइरहेका हिंसा तथा दुर्व्यवहारको उजुरी गर्ने व्यवस्था तथा त्यसको उपयुक्त सुनवाइको व्यवस्था गर्ने काम पनि बाल संरक्षण समितिको हो । यसका लागि विभिन्न स्थानमा उजुरी पेटिका राख्ने, बालबालिकाहरुलाई आफूलाई परेको समस्या भन्न वा लेख्न लगाउने अभियानहरू चलाउने, बालबालिकाले गरेका उजुरीहरूमा स्थानीय स्तरमा समाधान हुन सक्ने समस्याहरुको स्थानीय सुनुवाइ गर्ने, सामुदायिक मध्यस्थता गर्ने तथा गम्भीर समस्याहरुलाई सम्बन्धित निकाय तथा सङ्घसंस्थाहरूमा जानकारी गराउने र आवश्यक समय र परिस्थितीमा सम्वन्धित निकायमा सिफारिस गर्ने काम पनि बाल संरक्षण समितिले गर्न सक्छ ।

च) पुनर्स्थापना सम्बन्धी कार्य :

बाल संरक्षण समितिले अन्य कामहरू, जस्तै हिंसा, दुर्व्यवहारमा परेका बालबालिकाको उद्धार तथा बालबालिकाहरुको उचित पुनर्स्थापनामा सहयोग गर्न तथा पारिवारिक मिलनका लागि कार्यहरू गर्न सक्छ । यसरी परिवारमा पुनर्मिलन भएका बालबालिकाहरू उनीहरूका परिवारसागै दिगो रूपमा बस्ने वातावरण मिलाउनका लागि परिवारलाई सीप विकास तथा आय आर्जनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

पाँचौं एकाइ

बाल संरक्षणः स्रोत परिचालन तथा सिफारिस प्रणाली

सिफारिस प्रणाली

बाल संरक्षण कार्यमा सिफारिस प्रणालीको ठुलो भूमिका रहन्छ । बालबालिकामाथि भएका संरक्षणका सवालहरुलाई तुरुन्त सम्बोधन गर्न जोसँग सो सेवा सुविधा तथा क्षमता छ, त्यो उपलब्ध गराउन सकिन्छ । यसको मतलब, सबै सुविधा एकै संस्था वा निकायसाग नहुन सक्छ । सिफारिस प्रणाली भनेको बाल संरक्षण कार्यमा सम्बोधन गर्नका लागि सेवा प्रदायक निकायहरूले मिलेर कार्य गर्न सक्छन् भन्ने बारेमा योजना तर्जुमा गर्नु हो ।

बाल संरक्षण समितिले विभिन्न तरिकाले स्थानीय स्तरमा आफूलाई आवश्यक पर्ने स्रोत परिचालन गर्न सक्छ । यसका लागि तल उल्लेख गरिएका कदमहरू उपयुक्त हुन सक्छन् :

पहिलो कदम

आवश्यकताको पहिचान :

यस अन्तर्गत बाल संरक्षण समितिले सञ्चालन गर्ने कार्यक्रम तथा उपलब्ध गर्ने सेवाका लागि न्यूनतम आवश्यक पर्ने, प्रभावकारिता बढाउने र हुँदा राम्रो हुने गरी तीन किसिमका आवश्यकताहरू पहिचान गर्नुपर्दछ ।

दोस्रो कदम

स्रोतको पहिचान :

पहिचान गरेका आवश्यकताहरू पूरा गर्नका लागि स्थानीय तहमा कसले सहयोग प्रदान गर्न सक्छ भनी सूचीकरण गर्नुपर्छ । स्थानीय निकायले बालबालिकाको लागि के कति रकम छुट्ट्याएको छ र सो उक्त रकम के-के मा खर्च हुन्छ भन्ने बारेमा जानकारी लिने । यसो गर्दा निम्न प्रश्नहरूका आधारमा पहिचान गर्ने : लेखिएको आवश्यकता कसले सहयोग गर्न सक्छ ? उक्त सहयोगीको सर्त के हुन सक्छ ? उक्त सहयोगीले कहिलेसम्म सहयोग गर्न सक्छ ? यदि उसले गरेन भने विकल्प के हुन सक्छ ? ऊसाग सहयोग माग्ने प्रक्रिया के हो ? कुन सदस्यले जिम्मेवारी लिने ?

तेस्रो कदम

स्रोत नक्साङ्कन :

बाल संरक्षण समितिका कार्यहरुलाई सहयोग गर्न सक्ने निकायहरुको सूचीकरण गरी आवश्कता पर्दा तत्कालै प्रयोग गर्न सकिने गरी राख्नुपर्छ । यसका लागि तल उल्लेख गरिएको नमुना प्रयोग गर्न सकिन्छ :

सम्भावित सेवा वा सहयोग	संस्था वा निकायको नाम	सम्पर्क व्यक्तिको नाम र सम्पर्क नम्बर	सीमितता	कैफियत

चौथो कदम :

स्रोतहरुको सम्मान तथा प्रशंसा र पारदर्शिता :

सम्बन्धित निकाय वा संस्थाहरुबाट प्राप्त सहयोगका लाग धन्यवाद सहित उनीहरुलाई कार्यक्रम वा कार्यबाट भएको उपलब्धि, खर्च विवरण तथा बिल भर्पाइहरू आवश्यक भए सो सहित उल्लेख गरी समयमा नै जानकारी दिनुपर्छ । साथै कार्यक्रममा पनि सहयोगी संस्थाहरुलाई निमन्त्रणा गर्ने र उनीहरूले के कति सहयोग गरे, सहभागीहरुलाई जानकारी गराउने गर्नुपर्दछ । समय समयमा सहयोगी निकायहरुलाई समेत सहभागी गराएर कार्यक्रमको समीक्षा गर्दा अझ प्रभावकारी हुन सक्दछ ।

छैटौं एकाइ

बाल संरक्षण बालबालिकाको सहभागिता

बालबालिकाहरू पनि बाल संरक्षणका विभिन्न कार्यमा सहभागी हुन सक्छन् । उनीहरूले विद्यालय, समुदाय तथा परिवारमा बालबालिकामाथि हुने कुनै पनि किसिमको दुर्व्यवहार, शोषण विरुद्ध कार्यहरू गर्न सक्छन् । बालबालिकाहरुको प्रत्यक्ष संलग्नता, सहभागिता र सुझावमा बालबालिकाका संरक्षणका सवालहरुको पहिचान, प्राथमिकीकरण, संरक्षण, न्यायिक तथा पुनर्स्थापना कार्य, जोखम न्यूनीकरण एवं समस्या सम्बोधनका लागि नीति नियम तथा कार्यक्रमहरुको पैरवी, निर्माण, कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन र समीक्षा तथा प्रचार प्रसारको प्रक्रियालाई नै बाल संरक्षण कार्यमा बाल सहभागिता भनिन्छ ।

बालबालिका तथा बाल क्लबहरूकै सहभागितामा बालबालिकामाथिको दुर्व्यवहार, उपेक्षा, हिंसा र शोषणको रोकथाम तथा सम्बोधन गर्नका लागि काम गर्नु पनि बाल संरक्षणका लागि गरिने बाल सहभागिता हो ।

बाल संरक्षणका लागि बाल सहभागिता किन ?

- वयस्कहरुको तुलनामा बालबालिकाहरूका आवश्यकताहरू फरक हुन्छन् । बालबालिकाका समस्याहरू पहिचान गर्नका लागि सम्बन्धित प्रमुख सरोकारवाला नै बालबालिका भएकाले पनि बाल संरक्षणका लागि बाल सहभागिताको आवश्यकता पर्दछ ।
- बालबालिकाहरूले बाल संरक्षणका सरोकारका सवालहरुको रोकथाम तथा सम्बोधनमा सहयोग पुऱ्याउन सक्छन् ।
- बालबालिकाहरुको सहभागिताले उनीहरुको समुन्नति, सुरक्षा र विचारको सम्मान हुन्छ ।
- बालबालिकाहरुलाई संरक्षणमा सहभागी गराउँदा परिवारहरू, समुदायहरू र सेवा प्रदायकहरुको भूमिका बुझ्न र त्यसको सम्मान गर्न उनीहरू उत्साही हुन्छन् ।
- बालबालिकाहरुलाई संरक्षणमा सहभागी गराउनु उनीहरुको शिक्षा प्रक्रियाको अंश हो किनकि यसबाट उनीहरूले दुर्व्यवहार र हिंसा गलत हो भन्ने सिक्न सक्छन् ।
- बालबालिकाहरुलाई संरक्षणमा सहभागी गराउनाले सामाजिक धारणा, ज्ञान र व्यवहार परिवर्तनमा दीर्घकालिन प्रभाव पर्न सक्छ ।

के का लागि	कहाँ	कसरी
Hff]vdsf]klxrfg tyf Gog'{Ls/0f	afn Sna, 3/ Kfl/jf/, ljBfno, ;dbfo	k/fdz{ 5nkmn tyf ug{ ;fx{¿ sf ;dg'jf0f
;]fkþfos lgsfox?sf] vf]hL, ;]fdf kxF / l;kmfl/; k|ffnL	ljBfno, ;dbfo / ;fdbflos ;+yf, uflj; jf uflj; :t/Lo lgsfox¿, lhNnf :t/Lo ;/sf/L lgsfo / cGo u}/ ;/sf/L ;+yfx¿	ph'/L k|f6sfsf]Joj:yf, afn ;+If0f ;ldltdf k|tlglwTj, uf}o ;dg'jf0fsf];lglZrttf, kefljt, kL8t / ;fIfL afnaflnsfx?sf];'Iffsf] ;lglZrttf, pknAw ;]f kxF k|qmof / ;Lldttfx¿sf af/dlf hfgsf/L
gLltut k}jL	Uflj; jf uflj; :t/Lo lgsfox¿, lhNnf :t/Lo ;/sf/L lgsfo / cGo u}/ ;/sf/L ;+yfx¿, ;/sf/sf s]bl|o lgsfo jf /fli6«o :t/sf ;+yfx¿, cGt/fli6«o :t/df ;xeflutf	afnaflnsfsf k|tlglw d08n e]6 3f6 tyf 1fkg kq, gLltut ljifodf afn r]gf sfo{qmd, gLltut ljifox¿df afnaflnsfsf] ;'emfj ;Íng, afn ej]nf tyf ¥ofnL, afn ;dg'jf0f sfo{qmd, afn kqsfl/tf, afn ;+If0fsf ljifodf l;hg{fTds sfo{qmd
ofl]hgf lgdf{0f / sfof{Gjog	afn Sna, uflj; jf lhNnf :t/Lo afn Sna ;~hfn, 3/ Kfl/jf/, ljBfno, ;dbfo / ;fdbflos ;+yf, lhNnf :t/Lo ;/sf/L lgsfo / cGo ;+yfx¿	ofl]hgf lgdf{0fsf ;Gbe{df afn k/fdz{afn Snax¿ ;+F sfo{qmd ;femf]bf/L
cg'udg / dN'ofÍg	afn Sna, afn Sna ;~hfn / u}/ ;/sf/L ;+yfx¿	afn cg'udg tyf ;dLIff, afn ;dg'jf0f sfo{qmd, k|tlqmof ;Íng, afnaflnsfs}+;+nUgtfdf ?h' tyf sfo{qmd e|d0f

माथि उल्लेख गरिएका कुराहरू केही उदाहरण मात्र हुन् । बाल संरक्षण समितिले स्थानीय तहमा यस बाहेक पनि रचनात्मक र नवीन अभ्यासहरू सञ्चालन गर्न सक्छन् । तर यस्ता अभ्यासहरूले बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको ख्याल गर्दै जोखिममा नपार्ने कुरा सुनिश्चित गर्नु पर्दछ ।

सातौं एकाइ

बाल संरक्षण : कार्यक्रम तथा सेवाहरुको मूल्याङ्कन र समीक्षा

बाल संरक्षण समितिले सञ्चालन गर्ने कार्यक्रमहरुको समय समयमा समीक्षा र मूल्याङ्कन हुनु जरुरी हुन्छ । यसले गर्दा कार्यक्रमहरुको उपलब्धिको मापन गर्न सिकाइहरुको पहिचान गर्न र व्यावहारिक रूपमा बढी प्रभावकारी हुने खालका कार्य योजनाहरू निर्माण गर्न मद्धत पुग्दछ । समिक्षा र मूल्याङ्कनले लुकेर रहेका बाल संरक्षणका सवालहरुलाई पहिचान गर्ने र नीतिगत पैरवी गर्नका निम्ति अनुभवजन्य तथ्यहरू पनि उपलब्ध हुन्छन् । यो पारदर्शितालाई अभ्यास गर्ने तथा लोकतान्त्रिक अभ्यासको अभिन्न अङ्ग पनि हो ।

बाल संरक्षण समितिहरूले आफैं पनि सहभागी भएर आफ्ना कार्यक्रमहरुको समीक्षा र मूल्याङ्कन गर्न सक्छन् भने स्वतन्त्र मूल्याङ्कनकर्ताहरुको सहयोग लिन पनि सक्छन् । साथै बाल संरक्षणका क्षेत्रमा क्रियाशील सङ्घसंस्था, बाल समूह तथा लक्ष्यित समूहहरुको सहभागितामा समेत आफ्ना कार्यक्रमहरुलाई मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

कार्यक्रमहरुको समीक्षा र मूल्याङ्कनका लागि निम्न प्रक्रिया अपनाउन सकिन्छ :

- कुनै पनि कार्यक्रम सम्पन्न हुने बित्तिकै सहभागी, समुदाय तथा बालबालिकासाग कार्यक्रमको उपलब्धि, कमजोरी र सुधार गर्न सकिने विषयहरूका बारेमा छलफल गर्ने ।
- कार्यक्रमका कारणले गर्दा लक्ष्यित समूह, सहभागी व्यक्तिहरू तथा बालबालिकाहरुको व्यवहार एवं बुझाइमा आएका परिवर्तनहरूका बारेमा अनुगमन तथा अभिलेखीकरण गर्ने ।
- कार्यक्रमका कारणले गर्दा स्थानीय तथा राष्ट्रिय नीति, कार्यक्रम, स्रोत एवं संरचना तथा प्रणालीहरूमा आएका परिवर्तनहरुको अनुगमन तथा अभिलेखीकरण गर्ने ।
- कार्यक्रमका कारणले गर्दा सेवा प्रदायक निकायहरुको सेवा तथा सेवा प्रक्रियामा आएका परिवर्तनहरुको अनुगमन तथा अभिलेखीकरण गर्ने ।
- आवधिक (त्रैमासिक, अर्ध वार्षिक तथा वार्षिक) रूपमा बाल संरक्षण समितिका कार्यक्रम, उपलब्धि, सफल अभ्यास, सिकाइ, चुनौती तथा आगामी योजनाका बारेमा सरोकारवालाहरू, सहयोगी सङ्घसंस्था तथा बाल समूहका प्रतिनिधिहरूसँग सहभागितात्मक छलफल एवं समीक्षा सञ्चालन गर्ने ।
- सहयोगी निकाय, सङ्घसंस्था तथा अन्य बाल संरक्षण समितिहरूसाग अनुभव आदान प्रदान तथा अन्तर्क्रिया गर्ने ।